

Bakı ədəbi mühiti və türkçülük ideyaları

Səbinə Əhmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Annotasiya. 1918-ci il mart ayının sonu, aprel ayının əvvəllərində doxsan faiz ermənilərdən, on faiz rus matroslarından ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakıda tarixdə görünməmiş qətlə törədərək, 30 min insanımızı – çağadan 100 yaşlı qocayadək insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə yetirdilər. Bir qədər sonra bu qətlə bütün ölkəmiz boyunca tətbiq olundu, daşnak-bolşevik ordusu Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Lənkəranda, Salyanda və başqa torpaqlarda ən qəddar üsullarla qətləmlər törətdilər. Bunun qarşısını almaqdan ötrü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qardaş Türkiyəyə səfər edib özünə ustad hesab elədiyi Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birləşərək Türkiyə hökumətindən kömək istədi və Türkiyənin müdafiə naziri Ənvər paşa seçilmiş türk əsgərlərindən ibarət “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycanı xilas etməkdən ötrü göndərdi. Bu ordu on bir min silahlı qüvvədən ibarət idi ki, onların iyirmi faizi Azərbaycan türkləri idi.

Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edə-edə Göyçay yaxınlığında “Qara Məryəm” deyilən bir əraziyə yaxınlaşdı. Burda onu Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusu qarşıladı. Şaumyan səksən faizi rusalardan, iyirmi faizi ermənilərdən ibarət bu ordunu Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Gəncə şəhərindəki qərəghahını məhv eləməkdən, eyni zamanda Gəncə əhalisinə qarşı soyqırım törətməkdən ötrü göndərmişdi. Lakin qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər. Şamaxını, Kürdəmiri daşnak-bolşevik cəlladlarından təmizləyən igid əsgərlər Bakıya tərəf irəlilədilər və Bakının girəcəyində ermənilərin köməyə çağırdıqları ingilis qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onların arasında avqustun 5-dən sentyabrın 14-ə qədər şiddətli döyüşlər getdi. Nəhayət, igid türk əsgərlərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən ingilislər ağ bayraq qaldıraraq təslim oldular və sentyabrın 15-də Qurban bayramı günü Qafqaz İslam Ordusu Bakıya girdi. Azərbaycan xalqı onları çox böyük sevgiylə qarşıladı və həmin gün bəlkə də ən əlamətdar hadisə kimi tarixə yazıldı.

Açar sözlər: Əmin Abid, Cəfər Cabbarlı, “Füyuzat”, vətənpərvərlik, türkçülük

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 06.03.2022; qəbul edilib – 15.03.2022

Baku literary environment and Turkism ideas

Sabina Ahmedova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Abstract. Dashnak-Bolshevik neo-fascist military units, consisting of 90 percent of Armenians and 10 percent of Russian sailors, committed an unprecedented massacre in Baku, as a result of inhuman atrocities, 30 thousand people died, from children to 100 years old, in the end of March and in the beginning of April, 1918. After a while, this massacre spread throughout the country, the Dashnak-Bolshevik army staged a massacre in the most brutal ways in Shamakhi, Guba, Goychay, Lankaran, Salyan and in other lands. For preventing this, Mohammad Amin Rasulzadeh went to

fraternal Turkey, joined Akhmad Bey Aghaoglu, whom he considered a master, and asked for help from the Turkish government and Turkish Defense Minister Anvar Pasha created a "Caucasian Islamic Army" consisting of Turkish soldiers, selected for liberation of Azerbaijan from the occupation and sent to save Azerbaijan. This army consisted of eleven thousand armed forces, twenty percent of which were Azerbaijani Turks.

The heroic warriors of the Caucasian Islamic Army defeated the Dashnak-Bolshevik military units throughout the Caucasus, and approached to the area, which called "Gara Maryam" near Goychay. Here he was met by the 18,000 Bolshevik army, which was sent by the chairman – Baku Council of People's Commissars Stephan Shahumyan. Shahumyan sent this army, which consists of eighty percent Russians and twenty percent Armenians, to destroy the headquarters of the "Azerbaijan Democratic Republic" in Ganja, as well as for committing genocide against the residents of Ganja. But, the heroic Turkish soldiers defeated the Bolshevik army in three days and moved towards Baku. Brave soldiers, who cleared Shamakhi and Kurdamir of the Dashnak-Bolshevik executioners moved towards Baku and faced the British army at the entrance of Baku, which was summoned by the Armenians. Fierce fighting broke out between them from 5 August to 14 September, finally, the British, unable to resist the brave Turkish soldiers, raised the white flag and surrendered, on September 15, on the day of Eid al-Adha, the Caucasian Islamic Army entered Baku. Azerbaijani people met them with great love, and this day went down in history as, perhaps, the most significant event.

Keywords: Amin Abid, Jafar Jabbarli, "Fuyuzat" (pleasure), patriotism, Turkism

Article history: received – 06.03.2022; accepted – 15.03.2022

Giriş / Introduction

1918-ci il mart ayının sonu, aprel ayının əvvəllərində doxsan faiz ermənilərdən, on faiz rus matroslardan ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Bakıda tarixdə görünməmiş qətlə törədərək, 30 min insanımızı – çağadan 100 yaşlı qocayadək insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə yetirdilər. Bir qədər sonra bu qətlə bütün ölkəmiz boyunca tətbiq olundu, daşnak-bolşevik ordusu Şamaxıda, Qubada, Göyçayda, Lənkəranda, Salyanda və başqa torpaqlarda ən qəddar üsullarla qətləmlər törətdilər.

Bunun qarşısını almaqdan ötrü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qardaş Türkiyəyə səfər edib özünə ustad hesab elədiyi Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birləşərək Türkiyə hökumətindən kömək istədi və Türkiyənin müdafiə naziri Ənvər paşa Azərbaycanı işğaldan azad etməkdən ötrü seçilmiş türk əsgərlərindən ibarət "Qafqaz İslam Ordusu" yaradıb Azərbaycanı xilas etməkdən ötrü göndərdi. Bu ordu on bir min silahlı qüvvələrdən ibarət idi ki, onların iyirmi faizi Azərbaycan türkləri idi.

Əsas hissə / Main Part

Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri bütün Qafqaz boyunca daşnak-bolşevik hərbi birləşmələrini darmadağın edə-edə Göyçay yaxınlığında "Qara Məryəm" deyilən bir əraziyə yaxınlaşdı. Burada onu Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Stepan Şaumyanın göndərdiyi 18 minlik bolşevik ordusu qarşıladı. Şaumyan səksən faizi ruslardan, iyirmi faizi ermənilərdən ibarət bu ordunu Azərbaycan Demokratik Cüm-

huriyyətinin Gəncə şəhərindəki qərəgahını məhv etməkdən, eyni zamanda Gəncə əhalisinə qarşı soyqırım törətməkdən ötrü göndərmişdi. Lakin qəhrəman türk əsgərləri üç gün ərzində bolşevik ordusunu darmadağın etdilər və Bakıya tərəf irəlilədilər. Şamaxını, Kürdəmiri daşnak-bolşevik cəlladlarından təmizləyən igid əsgərlər Bakıya tərəf irəlilədilər və Bakının girovçuluğunda ermənilərin köməyə çağırıldıqları ingi-

lis qoşunu ilə üz-üzə gəldilər. Onların arasında avqustun 5-dən sentyabrın 14-ə qədər şiddətli döyüşlər getdi. Nəhayət, igid türk əsgərlərinin qarşısında duruş gətirə bilməyən ingilislər ağ bayraq qaldıraraq təslim oldular və sentyabrın 15-də Qurban bayramı günü Qafqaz İslam Ordusu Bakıya girdi. Azərbaycan xalqı onları çox böyük sevgiylə qarşıladı və həmin gün bəlkə də ən əlamətdar hadisə kimi tarixə yazıldı.

Bundan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin öz ordusu yarandı ki, orduya general Səməd bəy Mehmandarov və general Əliağa Şıxlinski başçılıq eləyirdi. Azərbaycanlı əsgərlər güclü təlimlər keçəndən sonra eynilə türkiyəli mehmedçiklər kimi heyrətediləcək dərəcədə qüdrətli əsgərlərə çevrildilər və Qarabağda, başqa ərazilərdə erməni daşnaklar Azərbaycan xalqına qarşı qırğına başlayarkən olduqca təcrübəli topçu zabitləri Səmədbəy Mehmandarovun, Əliağa Şıxlı irsinin sərkərdəliyi ilə həmin ərazilərə gedərək erməni daşnakları tez bir zaman içində diz çökdürüb zəfər üstündən zəfər qazanırdılar. Bu münasibətlə də Ümgülsüm silsilə şeirlər yazmışdı ki, bu şeirlərdən biri həm insanı kövrəldən, həm də intəhasız qurur hissilə dolduran “Əsgər anasına” şeiridir:

*Ey şafqətli gözündə inci yaşlar parlayan,
Ey ataşlı köksündə sönməz sevgi saxlayan.*

Ey möhtərəm validə!

*Bu gün səni bir millət böylə təqdir ediyor
Sənin o göz nurunu əziz vətən bəkliyor.
Mane olma şu gəncə, burak hər bə gediyor.*

O bir baba yığıtdır!

*Vətənin beqçisidir, omuza silah alacaq,
Pək şərifli və cəsür bir qəhrəman olacaq.*

[3, s.238]

Ümgülsüm əksər şeirlərində gəncləri vətəni qorumağa, vətən uğrunda savaşağa, düşməndən qorxmamağa və azğın düşməndən intiqam almağa çağırırdı. Bu, şairin “Ey türk oğlu” şeirində özünü parlaq şəkildə büruzə verir:

*Tarixlərdə həp sənin rəşadətini, hünərin,
Bildirsən, fırtınan oxunarkən şən nəğməni.
Yersiz-yurdsuz əsir tək boyun büküb durasan?
...Ey qəhrəman düşməyə qılınç tutan bileyin.
Vətəninə, yurduna birər qail sayılır.*

*Qafqaziyanın ən böyük, yüksək ulu dağları,
Ormanları, bağları
Sənin müzəffər adın, şərəfinlə tanınsın,
Səni vəhşi tanıyan o mədəni canavar,
Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın,
Türk bayrağı o zaman göy üzündə parılsın. [9]*

Sovetlər dönməndə elə fikir tormalaşdırıldı ki, guya inqilabdan əvvəl müsəlman qızları, qadınları əsarətdə saxlanılır, Ərəbistanda cahiliyyətdə dövründə olduğu kimi, onları insan deyil, əşya hesab edirdilər. Lakin bu da öz növbəsində Şura hökuməti kölələrinin çox böyük bir günahı idi, çünki hələ Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda qız məktəbi açdırmamışdan Bakıda sadəcə olaraq rus dilində qız məktəbləri var idi ki, ziyalı, gözüaçıq müsəlman atalar qızlarının savadlı olmaqlarından ötrü həmin məktəblərdə təhsil almağa qoyurdular. Bu məktəblər “pansionat” adlanırdı, burda dərslər yalnız rus dilində tədris olunurdu, lakin orda təhsil alan şagirdlərin ən azı əlli faizi müsəlman, yəni azərbaycanlı qızları idi ki, onlar zaman-zaman ölkəmizin ictimai işlərində, elm sahəsində fəaliyyət göstərərək xalqın rifahının yüksəlməsi üçün əllərindən gələni əsirgəməyirdilər. Bundan başqa mükəmməl ilahiyyat təhsili görmüş qızlarımız da var idi ki, bəzi bolşevik mətbuatlarının uydurduğu kimi, İslam dininin möhvumat, fanatizm, xürafat deyil, insan əxlaqını gözəlləşdirən, saflaşdıran, mənəviyyatını pak-pakizə edən, zəhnini işıqlandıran, şuurunu itiləşdirən, zəkasını nurlandıran, qəlbini rahatladan olduqca aydın bir gün olduğunu gözəl anlayır, bu səbəbdən də “Sıratul-Mustəqim”lə yaşayır, vətənə, torpağa, xalqa, bayrağa çox bağlı olurdular. Güclü ilahiyyat dərsləri almaqları onları heyrətamiz dərəcədə vətənə bağlayır, inanılmaz dərəcədə vətənpərvər edirdi. Məsələn bu qızlardan biri də Sona Hacıyeva idi ki, 1915-ci ildə özünü təhlükəyə atıb Nargin adasından rus və erməni barbarların işgəncələrinə məruz qalmış türk əsirlərini ordan qaçırdığına görə çar üsul-idarəsinin “Jandarmeriya İdarəsi” tərəfindən həbsə alınmışdı. Cəmiyi iyirmi üç yaşında, özü də qə-nirsiz gözəlliyə malik olan bu mələkruhlu qadın həmin idarənin zirzəmisində erməni müfəttişlərin işgəncələrinə məruz qalaraq yoldaşlarını ələ

verməsin deyə kameranın tavanından özünü asıb intihar eləmişdi.

Onu da qeyd edək ki, türk əsirlərinin qaçırılmasına Sona xanıma, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızları Leyla, Sara və Sürəyya, Murtuza Muxtarovun ömür-gün yoldaşı müsəlman osetinlərdən olan Liza xanım və başqa vətənpərvər qadınlar köməklik göstərmişdilər.

Ümgülsüm də öz növbəsində genetik kodu tərtemiz olan xalqının qızlarının, qadınlarının elə indiki kimi qəlblərinin vətən, torpaq sevgisi ilə döyündüyünü çox gözəl bildiyi üçün onları əl-ələ turaraq igid övladlar böyütməyə səsləyirdi:

*Dəyərlidir ehtiyacı millətin,
Yaradıcı bizik istiqlalına.
Yüksəldərim bayrağını türklüyün,
Şan verəlim qafqazlılar namına!* [3, s.255]

Bakı şairlərinin böyük türk haqqındakı yüksək fikirləri, ifadələri təkcə yaşadığı dövrlə deyil, indiki zamanla da çox uzlaşır. İndiki zamanda həm Türkiyə mehmedçiklərinin, həm də Azərbaycan əsgərlərinin öz şücaətləri, rəşadətləri, qəhrəmanlıqları ilə bütün dünyanı heyrətə salması Münirinin bədii tutumu çox inandırıcı olan şeirinin sanki elə indiki zamana aid olduğu özünü parlaq şəkildə göstərir. Sanki şair “Türk olmaq zor, çünki dünya ilə savaşı, türk olmaq daha zor, çünki türklə savaşı”, – misilsiz zərb-misalını poetik lövhələrlə oxucuya təqdim edir. Bu da Bakı şairlərinin xalq təfəkküründə formalaşan milli istiqlal ideyasının bir sıra elementlərlə zənginləşmiş füyuzatçıların ideya-estetik mövqelərini dəstəklədiyini, onlarla bir sinifdən, bir firqədən olduğunu açıq-aşkar subuta yetirir.

Cəfər Cabbarlı Bakıda doğulmamışdı, üç yaşında ikən valideynləri ilə Bakıya köçmüş və ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. O, “Məcməüş-şüəra”nın üzvü olmasa da, Bakı ədəbi mühitində yetişmişdi və onun “Məcməüş-şüəra”nın gənc nəsli ilə dostluğu, yaşlı nəslinin dövrü mətbuatdakı şeirlərini mütaliə etməsi, hələ çox gənc ikən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1915-ci ildən buraxdığı türkçülüüyü təbliğ edən “Açıq söz” qəzetində M.B.Məmmədzadə, S.Hüseyn, Ə.Cavad kimi vətənpərvər ziyalılarla

birlikdə çıxışlarına, eyni zamanda cəmisi on yeddi-on səkkiz yaşlarında ikən türkçülük ideyalarına dərin məhəbbətinin ifadə nümunəsi olan “Trablis müharibəsi” və “Ədirnənin fəthi” kimi sanballı dram əsərləri yazmasına səbəb olmuşdu. Təsadüf deyildi ki, 1920-ci ildə XI qırmızı ordu Bakını işğal edərək Azərbaycan Xalq Demokratik Cümhuriyyətini devirən günü C.Cabbarlı M.B.Məmmədzadə ilə birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tapşırığı ilə “Gənc müsavətçilər” hərəkatını yaratdılar və qeyri-legal olaraq “İstiqlal” qəzetini nəşr etdirməyə başladılar. Lakin 1923-cü ildə təşkilatın bir sıra üzvləri ilə birlikdə C.Cabbarlı da həbs edilib “Палач” ləqəbli Pankratovun “Gizli şöbə”sinə gətirilib iki ay işçəncələr veriləndən sonra azad edildi. Ədib “Al bayraq” şeirini Azərbaycanın üç rəngli bayrağının türkçülüüyün, İslamın, azadlığın rəmzi kimi heyrətamiz bədii təsvir vasitələri ilə qələmə almışdır:

Bu ay, yıldız boyaların qurultayı nə demək?

Bircə böylə söyləmək:

Bu göy boya, göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı!

Yaşıl boya İslamlığın sarsılmayan imanı.

Ürəklərə dolmalı!

Şu al boya azadlığın sarsılmayan fərmanı,

Mədəniyyət bulmalı!

Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə Od yurdu.

Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi

Səhralara uçmuşdur.

Şu hilal da türk bilgisi, türkün sevgi nişanı,

Yurdumuzu qucmuşdur. [1, s.151-152]

Çox əfsuslar olsun ki, C.Cabbarlının bu müəzzəm şeirdə göstərdiyi intəhasız sevinci bir neçə ildən sonra intəhasız pərişanlıqla əvəz olundu. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ədib öz pərişanlığını, məyusluğunu, qəddar Şura hökumətinə qarşı narazılığını bildirə bilmədi, əksinə, totalitar rejimin zəhərli qılıncı altında Şura hökumətini tərifi etməli oldu, Azərbaycan xalqının kökünü kəsmək istəyən mənfur ermənilərlə xalqının dostluğundan bəhs edən dram əsərləri yazmağa məcbur oldu.

Əmin Abidi isə qəddar quruluş əyə bilməmişdi və o bu üzdənirə quruluşa, onun törətdi-

yi yırtıcılıqlara etirazını hüznü lövhələrlə, kövrək mənzərələrlə bəyan edirdi:

*Ağla güzəl gəlin, güneşin soldu,
Gurubun hüznünə qarışsın rengin.
Yarının kabrine şimdi tac oldu,
Düşündə başına konan çelengin.*

*Göz yaşlarımla in hər gün sahile,
Bağrı kanla dolan Hazerle derddeş,
Dalğalar üzgündür min iniltiyle,
Ağlayan denize sen de ol bir eş.*

*Ey güzəl elleri kınalı gəlin,
O taze yüreği yaralı gəlin. [5, s.54]*

Təkrar olsa da, söyləmək vacibdir ki, “Füyuzat ədəbi məktəbi” xalqın xilasını türkçülükdə, turançılıqda görür və rus, fars və başqa təcavüzkar xalqların buxovlarından azad olmaqdan ötrü türkçülük ideyalarının təbliğini, eyni zamanda tarixi gerçəkləri olduğu kimi göstərməyi vacib sayırdı. Tədqiqatçı alim Şamil Vəliyev (Körpülü) haqlı olaraq ədəbiyyatımızın bir sıra unudulmuş və qaranlıq səhifələrini araşdırmaqdan ötrü məhz “Füyuzat ədəbi məktəbi”ni öyrənməyi vacib sayır:

“Füyuzat”çı müəlliflər sırasına H.Vəzirov, S.E.İbrahimov, Əhməd Mıdhət Rıfətov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Müznib, X.X.Səbribəyzadə, A.Səfvət, Ə.Səbur, Ə.Cənnəti, S.Zərgər, M.Azər, H.S.Səyyah, S.Mənsur, R.Zaki və başqalarını mətbuat orqanları sırasına isə “Qurtuluş”, “Yeni qurtuluş”, “Lisan”, “Səda”, “Sədayi-Həqq”, “Sədayi-Vətən”, “Övraqi-nəfisə”, “Açıq söz”, “İqbal” və başqalarını artırısaq, füyuzatçı ədəbi-estetik platformasını tanıdan qüvvələri təxminən müəyyənləşdirmək olar” [8, s.117].

“Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin füyuzatçılarla, füyuzatçıların isə tək Türkiyənin deyil, bütün türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın bənzərsiz istiqlal şairi “Sıtratıl-müstəqim”çi (Allahın hidayət etdiyi yolla gedən) Mehmed Akif Ərsoyun ümumtürk hissiyyatı, ümumtürk düşüncəsi ilə sədalanan nəfis şeirlərinin ədəbi-estetik ideyaları ilə çox uyğun gəlir və şairin Çanaqqala şəhidlərinə aid etdiyi poemadan bir hissəyə nəzər yetirmək füyuzatçılarla qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu açıq-aşkar göstərir:

*Şühada gövdəsi bir baksana dağlar, taşlar,
O ruku olmasa dünyada əyilməz başlar.
Yaralanmış temiz alnından uzanmış yatıyor,
Bir hilal uğruna ya Rəbb, ne günəşlər battıyor.
Ey bu topraqlar için toprağa düşmüş asger,
Gökdən ecdad inərək öpse o pak alni deyər.
Ne böyüksün kü, kanın kurtarıyor Tevhidi,
Bədrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi.
Sana dar gəlməyəcək məkbəri kimlər qazsın?
“Gömərim gəl seni tarihə!” desəm, sığmazsın.
Hərcü-mərcin etdiyini edvara da yetməz o kitab,
Seni ancaq edebiyetler eder istiaab.
Bu taşındır deyərək Kabeyi tiksəm başına,
Ruhumun vəhyini duysam da keçirsəm taşına.
Sora gök kübbeyi alsam rida namı ile,
Kanayan lahtine çəksem bütün ecramı ile.*

[6, s.5]

Mehmed Akif Ərsoy bu poemanı 1915-ci ildə Çanaqqala uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olan 250 min əsgərin əziz ruhlarına həsr etmişdir. Onu da qeyd edək ki 250 min türk əsgərinin arasında Türkiyə torpaqlarının düşmən cəynağından xilas olmağı uğrunda türk qardaşlarının köməyinə gedən xeyli azərbaycanlı əsgərlər də olmuşdur. Misilsiz istiqlal şairi bu heyrətəməz əsərdə şəhidlərin Uca Allah yanında nə qədər böyük məqamda olduğunu oxucunu həyəcanlandıran, ruhunu ehtizaza gətirən, həm hüznəndirən, kövrəldən, həm də qururlandıran valehedici təşbihlərlə, olduqca canlı poetik mənzərələ bir sinema lenti kimi göz önünə gətirir. Burada şair şəhidlərin yüksək məqamda, peyğəmbərlərin yanında olduğunu cəzbedici, məftunedici, olduqca güclü bədii ifadə vasitələri ilə göstərməklə yanaşı, həm də özünün bir sənətkar kimi hansı yüksəklikdə dayandığını bəyan edir.

“Məcməüş-şüəra”nın fəal üzvlərindən Əlipaşa Səbur həm də füyuzatçı idi və tez-tez “Yeni füyuzat” jurnalında vətən haqqında romantik şeirlərlə çıxış edirdi:

*Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən,
Soldu badi-zülm ilə kaşəndə-şövqi yasəmən!
...Tarmar oldu yazıq! Axır müqəddəs əncümən,
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən!
...Könlümü yıxdı fəna mülkündə mövqeyi-
iztirab,*

*Ay köziim qan ağla! Şurayi-vətən oldu xərab.
Nasiri qəm mülkünə aləmdə sultan intixab
Etdilər... Əfsus! Olmaz bir rdəm azadi-məhən
Ah! İstibdad ilə məhv oldu əbnayi-vətən.*

[4, s.7]

Bilavasitə artıq əsrlərdir fars şovinizminin riyakarlığı nəticəsində Azərbaycan türklərinin məngənəyə salınmış ədəbiyyatını xilas edərək azad bir ədəbiyyata çevirmək uğrunda da füyuzatçılar mübarizə aparırdılar və bu barədə hələ 1913-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Türkiyədə olarkən “Türk yurdu” qəzetindəki silsilə məqalələrində bu mövqedə çıxış edirdi:

“Hər nə qədər İran tərbiyəsi alan türk ürəfa və üdəbası və yazıb-oxumaq bilən sinfin “xəvvas” təbir edilən qismi məhdudi fars ədəbiyyatının qədim mənəviyyatından hissiyatı-zövq alsalar da, xəvvasın bu tamayülü, əvamən kəndi bükündən doğma bir ədəbiyyata olan ehtiyacını təskin edəməmişdir. Lisani-farsidən rumuzati-əmiqəyi-ədəbiyyəsine əql irdirəcək qədər kəsbi-səvad edəmiyən bir əksəriyyət vardır ki, nə Ömər Xəyyamı, nə Firdosiyi, nə Hafizi, nə də Sədiyi anlaya bilərdi. Sonra İran məmaliki-şərqiyyədəndir: Demək ki, əhalinin əksəriyyəti cahildir, oxuyub-yazmaq bilməz. İranda bir kəlmə farsı bilməyən kilitli türklər vardır. Təbii bunların da kəndilərinə məxsus ədəbiyyatı olacaqdır. Əlhasil farsı ədəbiyyatı hər nə qədər İran türklərinin xəvvasını bədi etmişsə və əvam qismini milli bir ədəbiyyat edilmək ehtiyacı-təbiisindən müstəqni edəməmişdir. İştə İran türk demokrasiinin bu ehtiyacı, İran türk ədəbiyyatını meydana gətirmiş və milli şairlərin zuhurana səbəbiyyət vermişdir” [7, № 247].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi “Məcməüş-şüəra”nın bir sıra üzvləri “Füyuzat ədəbi məktəbi”nin mətbu orqanlarında vətənpərvərlik, türkçülük, həmrəylik ideyaları altında çıxışlar edir, məqalələr, şeirlər yazırdılar.

Məsələ burasındadır ki, türkçülük və islamçılıq ideyaları hələ 1300 ildən yuxarı bir müddətdə təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, ümumtürk ədəbiyyatının ana kitabı sayılan Dədə Qorqud eposunun yaranması ilə meydana çıxmışdı. Dədə Qorqud eposu türk xalqlarının əsrlər boyu yaratdıqları zəngin dünyagörüşünün aynası idi, bu möhtəşəm abidə eyni zamanda

ümumdünya dini olan İslam dininin ideyogoyiyasına əsaslanırdı və ideya-estetik dəyərlərə dayanaraq türk millətinin nəcib sifətlərini, yüksək mənəvi keyfiyyətini bəyan edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısındakı iqtisadi yüksəliş ədəbiyyatımızda yeni mərhələ yaratdısa, XX əsrin əvvəllərində bu mərhələ günəş kimi şəfəqlər saçıb Azərbaycan xalqının istiqlalına işıqlı yollar açdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının ideya mənbələri bütün aydınlığı ilə meydana çıxdı. Lakin romantizm nümayəndələri haqlı olaraq türkçülüyə, islamçılığa meyil eləsələr də, sinfi mübarizə adı ilə xalqı çar əsarətindən qurtarıb bolşevizm zəncirləri ilə bağlamaq istəyənlər yalnız küfrdən və Allaha üsyandan ibarət bir ədəbiyyat yaratdılar.

Məsələ burasında idi ki, xalqı bolşevizm uçurumuna sürükləyənlər ateizmə, materializmə, marksizmə, darvinizmə əsaslınsalar da, Leninin könüllü kölələri olmasına baxmayaraq, rus ədəbiyyatının bədii ideyalarını qəbul etmir, rus dahiləri, Puşkinə, Lermantova, Dostoyevskiyə, Tolstoya rişxəndlə baxıb məsxərəyə qoyurdular. Türkçülüyə, islamçılığa meyil göstərən romantiklərimiz isə, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Əlabbas Müznib, Əmin Abid, C.Cabbarlı və başqaları yaradıcıqlarında Şərq ənənələrini daşımaqla, həm rus ədəbiyyatının, həm Qərb ədəbiyyatının ideyalarını, mövzularını, janrlarını milli ədəbi-bədii ideyalar, mövzular, janrlarla birlikdə həmhəng istifadə edirdilər. Təbii ki, bu da öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına güclü təkan verirdi.

1915-ci ildən etibarən Azərbaycanda təlatümlü hadisələr əvvəlkilərdən daha çox baş verməyə başladı. Osmanlı dövlətinə xəyanət etmiş erməni Andronik Ozanyan türk əsgərlətinin qabağından qaçarkən 25 minlik erməni ordusuyla Anadoluda 600 köyü, Naxçıvan və Zəngəzur ərazisində 500 kəndi yandırır viran etdi və Naxçıvan, Zəngəzur əraisində 35 min insanımızı vəhşicəisinə, insanlığa sığmayan üsullarla qətlə yetirdi. Həmin il təzə başlarkən rus-erməni hərbi birləşmələri Ərzurum, Qars, Ərdəhan və Sarıqamışda yüz min insan öldürürlər və yüz min insanı da əsir edib, türklərə dəhşətli dərəcədə nifrət və kin bəslədikləri üçün, o ərazi-

lərdə yaşayan mülkü əhalinin o cümlədən qadınları, qız-gəlinləri, körpə və yeniyetmə uşaqları, qocaları əsir edərək türk əsgərləri ilə birlikdə heyvanlara məxsus vaqonlara doldurub Qori, Aleksandropola, Tiflis, Rostov, Tamburq, Krosnayarosk, İrkutsk, Sibirin Otlaq, Çoxluma, Noryevski, Açinski, Skotov, Stovropol, Moykov, Moskva, Nijni-Novqorod, Petroqrada və Riç adasına, bir sözlə, Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, ölüm düşərgələrinə bir hissəsini isə Bakı şəhərinin on kilometrliyində olan, Zığ kəndinin təxminən on iki kilometrliyində yerləşən Nargin adasına gətirdilər. Nargin adasına təxminən on min əsir gətirilmişdi ki, bunların yarısından çoxu qadınlar, uşaqlar və yaşlı insanlar idi. Çar çinovnikləri və erməni cəlladları bu əsirləri sınıq-salxaq soyuq baraklarda ac-susuz saxlayır, onlara tükürpəşdirən işgəncələr verirdilər. Bura guya əsirlərə tibbi yardım göstərmək üçün məhz erməni həkimlər dəstəsi göndərilmişdi ki, onlar əsirlərə tibbi yardım etmək əvəzinə, insanlığa sığmayan işgəncələr verir, onları soyuq suda saxlayır, dəmir çinglə döyür, başlarına mismar çalır, sinələrinə dağ basırdılar. Hərbi düşərgənin böyüyü polkovnik

Poltarapski isə bütün bunlara nəinki göz yumur, əksinə, böyük ləzzət alıb erməni həkimlərə buna görə xoş sözlər deyirdi. Çar istiasının, o cümlədən faşizm ruhu ilə köklənmiş rus çarı Nikolayın təcavüzkarlığına etiraz əlaməti olaraq Əliabbas Müznib yazırdı:

*Ey içən məzlumların qanın zəruri-zülmkar,
Ey edən acizləri cəngəli-qəhrində şikar!
Ey qılan Şəddad zülmün şiddətlə aşikar!
Ey olan nakamiyi-insanlar daim namkar,
Ey yıxan ev, eyləyən ərbabi-həqqi-dilfekar!
Beylədir qanuni-həqqi – Həzrəti-Pərvərdigar:*

*Zülm evi bərbad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zətin içərlər qanın padşah olsa da.*

*Türklüyü məhkum qıldın bisəmər əfsanəyə,
Kəbəyi-İslami sənsən döndərən viranəyə.
Aşınayi-hiyləgər sənsən satan biganəyə,
Qəllü zənciri-cəfa sənsən nurin fərzanəyə,
Zülm evi bərbad olar gər Kəbətullah olsa da,
Qan içən zətin içərlər qanın padşah olsa da.*

[2, №12]

Nəticə / Conclusion

Nargin adasındakı türk əsirlərinə verilən işgəncələrdən xəbər tutan Bakının müsəlman əhalisi buna etiraz əlaməti olaraq nümayişlər keçirən zaman çar məmurları tərəfindən döyülür, həbsə salınırdı. 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklər hakimiyyətə gəldi. “Bakı Soveti”ndə məsul vəzifədə çalışan Nəriman Nərimanov qətiyyət və əzmkarlıq göstərərək Nargin adasında sağ qalmış əsirləri dərhal ordan xilas eləyib Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yeni inşa etdiyi beşmərtəbəli iri binaya yerləşdirdi və burda onların sağalmaq şübhəsi üçün Bakının müsəlman əhalisinin köməyiylə hər cür şərait yaratdı. N.Nərimanov bundan sonra da Azərbaycanın müsəlman əhalisinin xoşbəxliyi, rifahı, səadəti üçün əlindən gələni eləməyə başladı. Lakin o, tək idi, onun ətrafında olan “müsəlman bolşeviklər” onun kimi xalqın qayğısına qalmaq fikrində deyildilər. 1918-ci ildən Bakı Xalq Soveti Komissarları adlanan təşkilatda Nərimanovdan başqa bir neçə müsəlman olsa da, onlar

vətənpərvərlik ruhunda deyil, ermənipərəslik ruhunda fəaliyyət göstərirdilər və bu da 1918-ci ilin martında Azərbaycan xalqının daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri tərəfindən vəhşicəsinə qətləməsinə səbəb oldu. Bu dəfə N.Nərimanovla əks cəbhədə dayanan M.Ə.Rəsulzadə heyvətə əzmkarlıq göstərərək Tiflisə gedərək dörd müsəlman partiyasının iştirakı ilə qurultay çağırırdı və may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Demokratik Cumhuriyyəti elan etdi. Lakin Azərbaycan işğal altında idi və Məhəmməd Əmin bəy Anadoluya gedərək Osmanlı hökumətindən bunun qarşısını almaqdan ötrü hərbi yardım istədi. Osmanlı dövləti onun istəyini nəzərə alıb təlim görmüş səksən faiz Anadolu türklərindən, iyirmi faiz Azərbaycan türklərindən ibarət güclü bir heyət toplayaraq başlarında Nuri Paşa və Qarabəkir Paşa olmaqla “Qafqaz İslam Ordusu” yaradıb Azərbaycanı işğaldan xilas eləməkdən ötrü göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun qəhrəman əsgərləri üç ay ərzində

Azərbaycanı bütünlüklə düşmən birləşmələrindən, erməni daşnaklardan, erməni bolşeviklərdən, erməni emissarlardan, rüslardan, ingilislərdən, ingilis kölələri hindlilərdən, kazaklardan xilas elədi.

Təbii ki, bütün bunlar ədəbiyyatdan, mətbuatdan kənar qala bilməzdi və xalqın qeyrətli oğulları bütün bu hadisələri əsərlərində, məqalələrində, çıxışlarında ayna kimi əks etdirirdilər.

Bu illər ərzində Azərbaycanda ədəbiyyatın vəzifəsi əsasən vətənpərvərliyi, türkçülüğü, cumhuriyyətçiliyi tərənnüm etmək, eyni zamanda baş verən hadisələrin səbəblərini, Azərbaycan və türk xalqına düşmən kəsilmiş dəstələrin, qrupların, birləşmələrin, siniflərin, millətlərin başında dayanan insanları və neqotiv qüvvələri tanıtmaktan ibarət idi.

Ədəbiyyat / References

1. Cəfər Cabbarlı “Ədirnə fəthi” (toplayanı, tərtib edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi filologiya elmləri namizədi Asif Rüstəmli). Bakı: Elm, 1998.
2. “Dirilik” jurnalı 1915-ci il № 12 (şeyr Əmin Abidin “Zəülmün cəzası” adlı hekayəsinə əpiqraf kimi verilib).
3. Əflatun Saraclı “Azərbaycan yazıçıları Cumhuriyyət dönmində”. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 2007.
4. Əlipaşa Səbur “Ah Vətən” .“Yeni Füyuzat” jurnalı, 1910-cu il, № 2.
5. Gültekin Əmin Abid “Buzlu cəhənnəm”. Bakı: Günəş, 1999.
6. Mehmet Akif Ersoy “Osmanlı ədəbiyyatı cədidəsindən”. “Şəlalə”, 2 noyabr 1993, № 39.
7. M.Ə.Rəsulzadə “İran türkləri”. “Türk yurdu” jurnalı, II cild, s.671. RƏİ. DM. 2650. İntentar № 247.
8. Şamil Vəliyev (Körpülü) “Füyuzat Ədəbi Məktəbi”. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 1999.
9. Ümgülsüm. “Ey türk oğlu”. “Açıq söz” qəzeti, 20 fevral 1918-ci il.

Бакинская литературная среда и турецкие идеи

Сабина Ахмедова

Доктор философии по филологии

Институт рукописей имени Мохаммада Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: ehmedova3@mail.ru

Резюме. В конце марта – начале апреля 1918 года, дашнакско-большевистские неофашистские воинские части, состоящие на 90% из армян и на 10% из русских моряков, совершили беспрецедентную резню в Баку, в результате с бесчеловечными зверствами погибли 30 тысяч человек, от детей до пожилых. Через некоторое время, эта резня распространилась по стране, дашнакско-большевистская армия самым жестоким образом устроила резню в Шемахе, Губе, Гейчае, Лянкяране, Сальяне и в других районах. Чтобы предотвратить это, Мамед Амин Расулзаде отправился в братскую Турцию, присоединился к Ахмаду бей Агаоглу, которого считал мастером, и попросил помощи у турецкого правительства, и министр обороны Турции Анвар Паша создал «Кавказскую исламскую армию», состоящую из избранных турецких солдат за освобождение Азербайджана от оккупации и отправленную на спасение Азербайджана. Эта армия состояла из одиннадцати тысяч вооруженных сил, двадцать процентов которых составляли азербайджанские турки.

Героические воины Кавказской исламской армии разгромили дашнакско-большевистские воинские части по всему Кавказу и подошли к местности, которая называлась «Гара Марьямлы», близ Гейчая. Здесь его встретила 18000-ная большевистская армия, которую послал председатель Бакинского Совета Народных Комиссаров Степан Шаумян. Шаумян послал эту армию, состоящую на восемьдесят процентов из русских и на двадцать процентов из армян, для уничтожения штаб-квартиры Азербайджанской Демократической Республики в Гяндже, а также для совершения геноцида жителей Гянджи. Однако героические турецкие солдаты за три дня разбили большевистскую армию и двинулись в сторону Баку. Отважные солдаты, очистившие Шемаху и Кюрдамир от дашнакско-большевистских палачей, двинулись в сторону Баку и лицом к лицу столкнулись с британской армией, вызванной армянами у входа в Баку. Между ними разгорелись ожесточенные бои с 5 августа по 14 сентября, наконец, англичане, не сумев противостоять храбрым турецким солдатам, подняли белый флаг и сдались, и 15 сентября, в день праздника Курбан-байрам, Кавказская исламская армия вошла в Баку. Азербайджанский народ встретил их с большой любовью, и этот день вошел в историю как, пожалуй, самое знаменательное событие.

Ключевые слова: Амин Абид, Джафар Джаббарлы, “Фуюзат” (удовольствия), патриотизм, тюркизм